

Andrzej Gil

Katalog monasterów prawosławnej eparchii chełmskiej do końca XVI wieku¹

Odtworzenie początków monastycyzmu na terenie objętym granicami prawosławnej eparchii chełmskiej (w granicach z końca XVI wieku)² napotyka na ogromne trudności, przede wszystkim z uwagi na ubóstwo źródeł — tak pisanych, jak i archeologicznych — oraz specyficzną jego strukturę. Brak było bowiem jakiegokolwiek formalnej więzi między poszczególnymi monasterami. Każdy z nich cieszył się pełną niezależnością od innych ośrodków, mnisi zaś nie byli zorganizowani w oparciu o jedną wspólną wszystkim regułę na wzór chociażby zachodnioeuropejskich zakonów. Nie można zatem tego rodzaju monastycznego życia i organizacji określać jakąkolwiek zbiorczą nazwą formalną, chociaż nie wykluczone były pewne formy zależności jednych monasterów od drugih. Wynikało to z różnych przyczyn — z wyrażonej woli fundatora lub szczególnego autorytetu jakiejś wspólnoty, wynikającego z przymiotów ducha, osoby założyciela lub posiadanych relikwii.

Przypuszczać można, że pierwsze monasteria istniały na terenie tworzącym późniejszą eparchię uhrowską i jej następczynię — chełmską — jeszcze przed ich erygowaniem (uhrowska — koniec lat 20. XIII w., chełmska — około roku 1236). Sąd taki ma jednak charakter badawczej hipotezy.

Odnosi się to przede wszystkim do monasteru św. Daniela (Słupnika) w latopisowym Uhrowsku (Uhrusku), położonym wówczas na prawym (wschodnim) brzegu Bugu, najprawdopodobniej na terenie obecnej wsi Nowouhrużke w rejonie lubomelskim województwa wołyńskiego na Ukrainie, naprzeciw ujścia rzeki Uherki³. Możliwe jest, że monaster ten założył na przełomie XII–XIII wieku ówczesny władca Uhruska

---

1 Artykuł ten jest wydatnym rozwinięciem i uzupełnieniem wcześniejszej mojej pracy: A. Gil, *Monasteria prawosławnej eparchii chełmskiej od XIII do końca XVI wieku*, *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, P. Chomik, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 57–73.

2 W ciągu swego wielowiekowego istnienia eparchia chełmska kilkakrotnie zmieniała swój kształt terytorialny. W miarę stabilny układ przestrzenny uzyskała ostatecznie w 2. połowie XVI wieku, obejmując wówczas następujące tereny (według XVI-wiecznego podziału administracyjnego): w ziemi chełmskiej powiaty — chełmski oraz wschodnią część powiatu krasnostawskiego, w województwie bełskim powiaty — buski, horodelski, grabowiecki i częściowo bełski (bez okolic Lubaczowa, należących do eparchii przemyskiej) i w województwie lubelskim wschodnie części powiatów — łukowskiego, lubelskiego i urzędowskiego. Por. A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin; Chełm 1999, s. 99–131.

3 J. Mazuryk, S. Panyszko, O. Ostapiuk, *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska*, *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, 3 (1998), s. 175–182.

książę Aleksander Wsewołodowicz⁴. Około 1217 r. wszedł Uhrusk w posiadanie Daniela Romanowicza⁵, który przeznaczył mu początkowo odegranie istotnej roli religijnej i politycznej (*созда градъ Оугровескъ и постави во немъ пискоупа*⁶). Stan ten zmienia się w połowie lat 30., kiedy aktywność Daniela kieruje się w stronę Chełma, obejmującego stopniowo rolę centrum zachodniej części państwa Romanowiczów. Należy jednak przypuszczać, że monaster uhrowski pozostaje znaczącym ośrodkiem religijnym regionu. Potwierdza to bezpośrednia wzmianka źródłowa, pochodząca z końca lat 60. XIII wieku (latopisowy 1268 r.), według której książę litewski Wojsiełk: *иде до Оугровьска в манастырь ко святомуу Данилюу и взя на ся чернечькии порты и поча житиу в манастыре*⁷.

Współczesne badania archeologiczne zdają się w pełni potwierdzać istnienie w staroruskim Uhrowsku (Uhrusku) monasterskiej cerkwi wraz z bogatą warstwą kulturową pochodzącą z drugiej połowy XII–XIII wieku. Na podstawie analizy pozyskanego materiału wnioskuje się przy tym o zachodzących tu bezpośrednich analogiach z badaną już wcześniej archeologicznie monasterską cerkwią św. Jana Chrzciciela z Halicza, wspomnianą w latopisie pod datą 1189 r.⁸ Rysuje się więc pewne potwierdzenie tezy o budowaniu pozycji Uhrowska jako stolicy niewielkiego księstwa jeszcze w końcu XII wieku, także poprzez stosowną fundację religijną, jaką był monaster wraz z cerkwią. Obejmując Uhrusk Daniel Romanowicz przejąłby tylko i dopełnił wcześniejszej myśli Aleksandra Wsewołodowicza o swoistym wypełnieniu dotychczasowej pustki między Brześciem i Włodzimierzem Wołyńskim poprzez utworzenie nowego, niewielkiego centrum politycznego, religijnego i gospodarczego w dogodnym miejscu na terasie na prawym brzegu Bugu, mając ujście Uherki po przeciwnej stronie rzeki.

Upadek Uhrowska (Uhruska), a zarazem i monasteru, nastąpił zapewne pod koniec XIII wieku. Być może pewną rolę w tym procesie odegrał także wzrost znaczenia nieodległego i silnie rozbudowywanego w tym czasie Lubomla. Sama miejscowość została translokowana na lewy brzeg Bugu, tracąc swój ponadlokalny charakter. W późniejszym okresie nie odgrywa Uhrusk żadnej szerszej roli. Wiejska parafia prawosławna wzmiankowana jest źródłowo od 1429 r.⁹ Cerkiew tamtejsza nosiła przy tym nowe wezwanie — św. Paraskewii-Piatnicy. Notowana była odtąd nieprzerwanie, nie zachowała się tam jednak żadna uchwytna tradycja monastyczna.

4 С. Панишко, До проблеми локалізації давньоруського Угровьска. *Київська старовина*. 5 (1997). С. 169–171.

5 D. Stańczyk, Pogranicze polsko-ruskie odcinka nadbujańskiego w świetle urydki ruskich XII–XIV wieku i w historiografii, *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji — Rzeszów 9–11 V 1995*, red. M. Parczewski, Rzeszów 1996, s. 210.

6 *ПСРЛ* 2: 842.

7 *ПСРЛ* 2: 867.

8 Ю. Мазурик. Фрагмент кам'яної облицовальної плитки з урочища „Церковка” літописного Угровьска. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*, випуск 11, *Матеріали XI міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. Луцьк, 2004. С. 150–151; *ПСРЛ* 2: 665.

9 В. Площанский. *Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII в. и другим источникам*. Т. 1. Вильна, 1889. С. 83.

Szczególnie intrygujący jest problem monastycznej przeszłości dwóch sąsiadujących ze sobą miejscowości w pobliżu Chełma — Stołpia i Spasa (obecnie Podgórze) oraz samych relacji zachodzących między nimi. Miejscowość Stołpie, wspomniana jest po raz pierwszy w latopisie pod rokiem 1204¹⁰, Spas pojawia się w źródłach dopiero w 1440 r.¹¹

Ostatnio na ten temat wypowiedział się Dariusz Dąbrowski w niepublikowanej jeszcze pracy poświęconej Stołpiu (*ródla pisane do dziejów wieży w Stołpiu*)¹². Wyraża on szereg bardzo ważnych uwag, spostrzeżeń i wniosków na temat monastycznej strony funkcjonowania Stołpia i Spasa, które ułożyć można w następujący katalog:

— wieża w Stołpiu, zbudowana została z inicjatywy Daniela Romanowicza w latach 1220–1246/7, i była głównym elementem monasteru, przeznaczonego dla wdowy po Romanie Mściśławowiczu, matki Daniela i Wasylka, z pochodzenia Bizantynki;

— w XVII wieku nie istniała już żadna tradycja miejscowa o wcześniejszym sakralnym przeznaczeniu ostatniej, oktogonalnej kondygnacji wieży;

— funkcje pomocnicze wobec monasteru w Stołpiu pełniła położona około kilometra od wieży cerkiewka w Spasie, nosząca także wezwanie;

— dokument z 1440 r., wystawiony przez metropolitę Izydora, a uznawany dotychczas za potwierdzenie istnienia w Spasie monasteru, w rzeczywistości nic takiego nie poświadcza. Pierwsza źródłowa wzmianka o monasterze w Spasie pochodzi z 1521 r.;

— dopuszczona jest hipotetyczna możliwość istnienia monasteru w Spasie przed 1440 r., lub po tej dacie, ale zaznaczono ją jako bardzo mało prawdopodobną.

Sakralna funkcja ostatniej kondygnacji wieży nie ulega chyba żadnej wątpliwości, natomiast przypisywanie całej wieży stołpieńskiej roli monasteru (lub raczej większego założenia monastycznego) uważam za sprawę otwartą. Nie wdając się w szczegółowe rozważania¹³ zasygnalizuję tylko, że analiza dokumentu metropolity Izydora z 1440 r. może dać nieco inne spojrzenie na ówczesną rolę Spasa w stosunku do Stołpia.

---

10 ПСРЛ 2: 721.

11 M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum S. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmsensem*, Leopoli 1862, s. 75–76 (tekst ruski); C. Żochowski, *Colloquium Lubelskie, Między zgodną y niezgodną Bracią Narodu Ruskiego, vigore Constitucyey Warszawskiej, na Dzień 24. Stycznia, Anno, 1680 złożone*, Leopoli 1680, s. 24 (tekst polski).

12 Serdecznie w tym miejscu dziękuję Panu Dr. Dariuszowi Dąbrowskiemu za możliwość zapoznania się z jego pracą.

13 W pracy tej zawarto bardzo bogatą argumentację na rzecz postawionej tezy o wieży stołpieńskiej jako dziele Daniela Romanowicza z przeznaczeniem na monaster — siedzibę swej matki. Jej analiza przerasta ramy tego artykułu i zasługuje ze wszech miar na odrębne potraktowanie. Chcę tylko m. in. zauważyć, że znane fakty z życia wdowy po Romanie Mściśławowiczu niekoniecznie muszą świadczyć na rzecz takiej tezy. Pewnym jest, że wdowa po Romanie stała się mniszką (1217 r. lub wkrótce po), wspierała zamiśl przyjęcia przez Daniela korony królewskiej (1253 r. — miała wtedy około 70 lat) oraz, że jej wnuk Mściśław Danielowicz wystawił kaplicę (гробницю каменю) nad jej grobem w monasterze, który na pewno nie może być identyfikowany ze Stołpiem. Z żadnej z tych wzmianek nie wynika jakakolwiek relacja matki książęcej ze Stołpiem. Natomiast bardzo obiecujący wydaje się trop wiodący w kierunku Włodzimierza Wołyńskiego. Wynika to z roli, jaką ośrodek ten odgrywał w początkowej fazie działań na rzecz łączenia ojcowizny przez obu Romanowiczów, co

Dokument ten zachował się w dwóch wariantach: ruskim, wydanym przez Michała Harasiewicza i polskim tłumaczeniu z oryginału, dokonany najprawdopodobniej przez unickiego metropolitę kijowskiego Cypriana Żochowskiego w końcu lat 70. XVII wieku. Obydwie wersje praktycznie się nie różnią treścią.

Przedmiotem dokumentu jest skarga, jaką przedstawił metropolicie Izydorowi: *нонь Вавила къ светого Спаса отъ Столпа* (w wersji polskiej: Pop Wawila od S. Spasa odstołpia), któremu: *садъ дей церковный отбирають а чимъ то онъ оу тое Церкве живетъ и Бога молитъ* (Sad Cerkiewny obrywaią z ktorego on przy tey Cerkwi żyie y Bogu się modli). Metropolita prosi zatem o opiekę nad cerkwią: *занеже дей изъ старины тое Божое Церкви и попомъ ее ни отъ кого обиды не чинилосе* (ponieważ z Starożytności to było tey Cerkwie y Popom iey od żadnego krzywda nie czyniła się).

Niewątpliwie jest więc, w świetle tegoż dokumentu, orientowanie położenia Spasa względem Stołpia, co sugeruje jakąś wzajemną relację, niekoniecznie jednak podrzedną. Podstawą egzystencji spaskiego popa Wawily jest sad cerkiewny, stąd tak rozpaczliwa jego obrona przed, jak rozumiem, skutkami zachodzących kradzieży. Zwraça przy tym uwagę brak czynników ekonomicznych, obecnych przy ewentualnym funkcjonowaniu cerkwi jako świątyni parafialnej. Nie ma żadnych zobowiązań stałych (np. dziesięcina) od parafian ani żadnych innych opłat za posługi kapłańskie. Nie ma wreszcie argumentu, który byłby zrozumiały i zasadniczy, a mianowicie obowiązku *cura animarum*, spoczywającego na barkach Wawily. Natomiast jest też wyraźny ślad kontemplacyjnych praktyk spaskiego popa, owo „modlenie się Bogu”.

Przesłanki te skłaniają mnie do podtrzymania stanowiska o określeniu cerkwi spaskiej w świetle dokumentu z 1440 r., zarówno w tym okresie, jak i wcześniej, jako monasterskiej. Interesująco rysuje się szlak wzajemnej zależności obu miejscowości.

---

zbiega się w czasie z przyjęciem mniszego stanu przez ich matkę. Logiczne wydaje się zatem przypuszczenie o jej dalszym pobycie w którymś z monasterów Włodzimierza. Zasadne wydaje mi się ewentualne wiązanie powstania wieży w Stołpiu z jednoczesną działalnością budowlaną Daniela w Chełmie, rozpoczętą około 1236 r. i kontynuowaną nieprzerwanie do jego śmierci. W takim przypadku między oboma wydarzeniami — zostaniem mniszką przez wdowę po Romanie i budową wieży w Stołpiu, minęłoby co najmniej dwadzieścia lat. Nie przekonuje mnie przy tym określenie wieży jako elementu monasteru i włączenie w jego kompleks cerkwi w Spasie, odległej od niej w prostej linii o ponad półtorej kilometra. Nie ma w tym przypadku żadnej analogii do innego monasterskiego założenia na Rusi w tym okresie. Ponadto ważnym argumentem jest pochówek księżnej w monasterze, który na pewno nie może być wiązany ze Stołpiem. Nie znamy daty jej zgonu, ale logicznym byłoby przypuszczenie, że przebywając w Stołpiu, w monasterze specjalnie wzniesionym dla niej przez Daniela, po swej śmierci zostanie tam pochowana, ewentualnie, jak wielu innych przedstawicieli rodziny książęcej, w podziemiach chełmskiej katedry Bogurodzicy. Zasadnym wydaje się więc łączenie osoby mniszki-księżnej z którymś z monasterów Włodzimierza i także określenie miejsca jej dalszego pobytu. Interesująca wydaje się propozycja połączenia osoby księżnej z ewentualnym monasterem przy tamtejszej cerkwi św. Bazylego Wielkiego, wyrażonej w pracy: Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. *Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії)*. Луцьк, 2004. С. 91–92. W takim przypadku Mściśław zbudowałby kaplicę nad grobem swojej babki: *в монастире въ святого Василя и свѣца ю во имя праведникоу Акима и Аньны*.

W roku 1462 wspomniany był nieznanymi z imienia: *pop de Stolp*, zaś pod rokiem 1464 wzmiankowany jest pop Wakuła ze Stołpa¹⁴. W późniejszych dokumentach w pełni utożsamiano już Spas ze Stołpiem, np. w 1578 r. występuje: *Honestus Zacharias, filius poponis sancti Spaski monaster Stolpienski*¹⁵. Wyjątkowa pozycja monasteru spaskiego została potwierdzona przywilejem króla Zygmunta Augusta z 7 VII 1570 r. dla: *uczciwego Iwana Hawryłowicza popa ruskiego Spaskiego w Stołpiu, wsi naszej*¹⁶. Podobny przywilej wydał król Zygmunt III w 1595 r.¹⁷ Kapłani monasteru spaskiego wchodziłi w skład kryłosu (zwanego od XVII w. także kapitułą) jako jedyni poza duchownymi ze stolicy eparchii — Chełma. Np. w 1585 r. wymieniani są w jego gronie: *Iwan Piatnicki, Iwan Spaski* [czyli właśnie wspomniany wcześniej Iwan Hawryłowicz z monasteru spaskiego], *Teodor Mikuliński, Iwan Uspianowski, Iwan Rozeszni, Stepan sacerdotis et canonicus ritus graeci*¹⁸.

Jakub Susza, XVII-wieczny unicki biskup chełmski, przypisywał założenie monasteru w Spasie księciu Włodzimierzowi Wielkiemu, który ponadto miał wyposażyć ją w ikonę ze sceną Przemienienia Pańskiego¹⁹. Różowa wartość dzieła Suszy w odniesieniu do dziejów Chełma i ziemi chełmskiej do końca XVI wieku zawarta w jego *Phoenixie* została ostatnio oceniona bardzo krytycznie, z konkluzją o jej znikomej przydatności do rekonstrukcji przeszłości miasta i regionu przed XVII wiekiem²⁰. Dlatego też przekaz Suszy traktować należy jako zabieg mający uświetnić osobą rzekomego fundatora monaster spaski. Nie ulega jednakże wątpliwości, że początki tego monasteru mogą sięgać pierwocin istnienia chrześcijaństwa na tych ziemiach. Świadczyć może o tym archaiczne wezwanie monasterskiej świątyni, należące do najdawniej występujących w Cerkwi ruskiej²¹, a przede wszystkim zachowane wczesnośredniowieczne relikty wewnątrz istniejącej monasterskiej cerkwi, przebudowanej w XVII wieku, a pełniącej obecnie funkcję kościoła rzymskokatolickiego. Dzisiejsze prezbiterium świątyni stanowiło pierwotnie jednonawową kamienną budowlę, założoną na planie kwadratu z małym prostokątnym zamknięciem²².

Istniała także historyczna pamięć o szczególnej pozycji monasteru spaskiego względem władcy chełmskich, według której był on wyłączony spod ich jurysdykcji a

---

14 В. Площанский. Предисловие. *АВАК*. Т. 23. Вильна, 1896. С. 156.

15 *АВАК*. Т. 19. Вильна, 1892. № 275, (7 IV 1578 r.). С. 208.

16 *АВАК*. Т. 19. № 220, (7 VII 1570 r.). С. 156–157.

17 *ЦДАВЛ*. Ф. 201, оп. 46, сир. 175, к. 1v.

18 Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Księgi Grodzkie Chełmskie, Zapisy, sygn. 7, k. 15.

19 J. Susza, *Phenix tertiatu redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny y matki Przenajświętszey sławą cudownych swoich dzieł, po trzecie ożyły, Koronacya cudownego obrazu Najświętszey Maryi Panny w Chełmskiej Katedrze [...] odprawiona roku 1765 dnia 15 miesiąca Września*, Berdyczów, 1780, s. E 2.

20 A. Gil, „Phoenix redivivus” Jakuba Suszy jako źródło do dziejów Chełma i ziemi chełmskiej, *Studia Archiwalne*, 2 (2005), w druku.

21 І. Мишко. До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т. 5. Київ, 1998. С. 28.

22 S. Rudnik, Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgórzu, g. Chełm, *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r.*, Chełm, 1997, s. 39–52.

mnisi cieszyli się niezależnością na kształt stauropigii²³. Sytuacja taka byłaby do przyjęcia przy założeniu, że monaster był wcześniejszy niż początki eparchii lub też towarzyszył jej powstaniu.

Zachodzi więc, moim zdaniem, współzależność trzech punktów — Chełma, Spasa i Stołpia, odgrywających określoną rolę w procesie budowania nowej przestrzeni politycznej i religijnej tego regionu w XIII wieku. Niewątpliwie czynnikiem inicjującym i sprawczym całej przebudowy strefy między Wieprzem i Bugiem byli obaj Romanowicze, a później ich następcy. Niemniej jednak istniał jeszcze jeden istotny podmiot społeczny, jakim była wyższa hierarchia cerkiewna, w tym przypadku biskupi poszczególnych katedr — włodziemskiej, halickiej, uhrowskiej czy chełmskiej. Z natury rzeczy dość niejasno rysuje się udział w tym dziele biskupa chełmskiego Iwana (Joanna), ale jego aktywność jest na łamach *Kroniki halicko-wołyńskiej* wyraźnie zaznaczona. Stąd można przypuszczać, iż działalność tego hierarchy, w pełni wpisująca się przy tym w plany Daniela Romanowicza, mogła zmanifestować się także przez udział w powstaniu istotnych ośrodków religijnych pod Chełmem — Spasa i Stołpia.

Chcę zwrócić uwagę na rysujące się analogie do innych tego typu relacji: Przemysła i Wilcza, czy też przede wszystkim (Starego) Sambora i podsamborskiego Spasa. Szczególnie intrygujący jest przypadek tej drugiej relacji — Sambor i Spas. Wiadomo, że toczyła się dyskusja na temat początków monasteru spaskiego pod Samborem, w tym szczególnie w kwestii nadań Lwa Danielowicza na rzecz tegoż monasteru²⁴. Nie ulega jednakże raczej wątpliwości udział księcia Lwa i władzy samborskiego w powstaniu monasteru spaskiego oraz istotna rola tej placówki na przełomie XIII i XIV wieku²⁵. Zwraca uwagę topograficzny układ samego monasteru na przełomie XIII i XIV wieku. W jego skład wchodziła m. in. murowana, trójnawowa cerkiew oraz położona od niej w niewielkiej odległości w kierunku południowo-wschodnim murowana wieża. Według Wołodymyra Wujcyka, z monasterem tym powiązać należy (jako ikonę nąprestolną), znane przedstawienie Przemienienia Pańskiego z Busowisk²⁶. Uchwytne są więc trzy istotne elementy ówczesnego monasteru: murowana cerkiew, murowana wieża i ikona Przemienienia.

Układ ten — murowana cerkiew — murowana wieża (w pewnym jednakże oddaleniu od cerkwi) — ikona Przemienienia (wspominana przez Suszę jako rzekomy dar Włodzimierza Wielkiego) — powtarza się w Spasie stołpieńskim. Nie jest oczywiście

23 *АВАК*. 23, nr 339 (1662 r.). С. 351–352: [Monaster w Spasie]: *który osobnym zawsze przywileiem od najsniejszych antecessorów naszych podany był y nigdy do władctwa Chełmskiego incorporowany nie był, ale zdawna w rękach tych pomienionych zakonników*.

24 W tej kwestii m. in. starsze prace: І. Крип'якевич. Княжий Самбір і самбірська волость. *Літопись Бойківщини*. № 10. Самбір, 1938. С. 26–33; Т. Коструба. Самбірське єпископство в часах князя Льва. *Літературно-науковий додаток «Нового часу»*. № 15. Львів, 1939. С. 3. Istotne jest, że uwzględniając istotny stopień falsyfikacji owych nadań, przyjąć można, że osoby i podmiot nadań — monaster spaski, są w tym kontekście autentyczne.

25 *Грамоти XIV ст.*, упор. М. М. Пещак. № 1. Київ, 1974. С. 9–11.

26 В. Вуйцик. Храм XIII ст. Спаського монастира. Володимир Вуйцик. *Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження* [Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», 14]. Львів, 2004. С. 245–250.

pewnym zależność wieży stołpieńskiej od cerkwi spaskiej, ale ich wzajemna bliskość nie jest na pewno dziełem przypadku²⁷.

Powyższe rozważania mogą, w mojej ocenie, skłonić do postrzegania Spasa ad Stołpie jako istotnego elementu działań na rzecz umocnienia roli Cerkwi na tym terenie poprzez funkcjonowanie monasteru, którego rola została jednakże wydatnie zredukowana po upadku państwa staroruskiego. Stąd tak mizerny stan monasteru zapisany w dokumencie z 1440 r., i jednocześnie uchwytny w późniejszych źródłach refleksy jego wcześniejszej wielkości.

Dosyć wiarygodna tradycja łączy osobę metropolity kijowskiego Piotra z monasterem na uroczysku Rata²⁸, utożsamianym niekiedy błędnie z miejscowością Werchrata²⁹, gdzie rzeczywiście istniał cały zespół monastyczny, ale o XVII-wiecznej proveniencji. Jak się wydaje, monaster rateński, funkcjonujący około 1300 r., położony był w pobliżu wsi Dworce nad rzeką Ratą na tzw. Spaskiej Górze³⁰. Być może jego tradycję kontynuowała cerkiew dworecka, wspomniana w źródłach od 1472 r. i gdzie ponadto funkcjonowały jeszcze w XIX w. lokalne przekazy o bytności tamże metropolity Piotra. Pamiątką po metropolicie miał być drewniany słup z jego mniszej celi, przechowywany w dworeckiej cerkwi, a przekazany przez parafian na wystawę archeologiczną do Lwowa w 1888 r.³¹

W literaturze dopuszcza się możliwość istnienia kompleksu kilku monasterów powiązanych z Bełzem, grodem, wspomnianym na kartach latopisu pod 1030 r., ale istniejącym już najprawdopodobniej od przełomu X/XI wieku³². Wyrażono przypuszczenie, że pierwszy monaster powstał tam już przed połową XI w., na południe od właściwego grodu w miejscu zwanym Klemenszczyzna, i istniał przez cały okres sta-

---

27 Chcę zwrócić uwagę na jeszcze jeden interesujący rys przeszłości Spasa. Otóż w przywileju Jana III Sobieskiego z 1679 r., potwierdzającym wcześniejszy przywilej Jana Kazimierza (*АВАК*. Т. 27. Вильна, 1900. № 123. С. 120–122), dokonany jest opis własności monasterskiej z tego okresu. Występuje tam ciek wodny, noszący bardzo charakterystyczną nazwę: *Zmijewo*. Nazwy tego typu należą do bardzo archaicznych, i niosą ze sobą cały kompleks problemów związanych z ich interpretacją. Nie wdając się w jej analizę, chcę tylko zasygnalizować istnienie takiego toponimu i wynikających z tego możliwości badawczych. Por. w tej kwestii pracę: Cz. Deptuła, *Archaniol i smok. Z zagadnień legendy miejsca i mitu początku w Polsce średniowiecznej*, Lublin, 2003, s. 92 i nn. Tam też podana stosowna literatura.

28 Tak „Żywot” Piotra Ratneńskiego zamieszczony w Minei służebnej napisanej w końcu XIV w. Я. Запаско. *Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів, 1995. С. 280–283.

29 І. Крип’якевич. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. *Записки Чина св. Василя Великого*. Т. 2, вип. 1–2. Жовква, 1926. С. 94.

30 М. Коссака. Короткий погляд на монастири и на монашество руске, от заведенія на Русі вери Христової ажъ по нынешнее время. *Шематизмъ провинціи Св. Спасителя Чина Св. Василя Великого въ Галицији*. Львовъ, 1867. С. 180–181.

31 І. Szaraniewicz, *Katalog archeologiczno-bibliograficznej wystawy Instytutu Stauropegiańskiego we Lwowie, otwartej dnia 10 października r. 1888, a mającej się zamknąć dnia 12 stycznia 1889 r.*, Lwów, 1888, s. 90–91. Tradycja Piotrowa nie wyczerpuje innych wątków świadomości istnienia monasterów na terenie późniejszej eparchii chełmskiej. Np. na podstawie tradycji zakonnej М. Коссака (Короткій. С. 137), sformułował pogląd, jakoby w Busku w XI–XII w. był monaster św. Onufrego.

32 М. Бевз. Студії архітектурно-містобудівного розвитку міста Белза XI–XX ст. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*. 12. Львів, 2002. С. 33–38; В. Петегрич. Про час виникнення Белза. *Белз і белзька земля. Науковий збірник*. Вип. 1. Белз, 2004. С. 18–23; *ПСРЛ* 2: 137.

roruski³³. Przy przyjęciu takiej hipotezy powstanie monasteru w Bełzie (sytuującego się w tradycji bizantyńskiej), byłoby najwcześniej możliwe po 1030 roku, czyli po przejęciu grodu z rąk polskich przez Jarosława Mądrygo. Nie wiadomo, kiedy i w jaki sposób przestał ów monaster funkcjonować, ale tradycja istnienia cerkwi tego wezwania przetrwała aż do lat 30. XVII w., kiedy to wspomniany jest przy okazji podziału świątyń Bełza między unitów i prawosławnych: *plac, na którym cerkiew Świętego Klimenta pogorzała*³⁴. Wiarygodne jest także istnienie na terenie Bełza w XII–XIII w. jeszcze dwóch monasterów — na uroczyskach położonych na północny-zachód od grodu, zwanych Trójca i Monasterszczyzna³⁵. Możliwość taką potwierdza materiał, pozyskany w trakcie wykopalisk z lat 30. XX wieku, dokonanych przez znanego ukraińskiego archeologa Jarosława Pasternaka oraz późniejsza eksploracja³⁶. Ślady istnienia monasteru i funkcjonującej przy nim cerkwi Św. Trójcy czytelne są jeszcze w początkach XVII wieku³⁷. Wezwanie cerkwi kolejnego monasteru (z Monasterszczyzny) nie jest znane.

Problematiczna jest w kontekście podstawy źródłowej próba powiązania z okresem staroruskim początków monasteru w Chełmie. Fakt jego fundacji przez Daniela Romanowicza przyjmowany jest w starszej literaturze jako pewnik³⁸. Jednakże analiza tekstu *Kroniki halicko-wołyńskiej* nie upoważnia do takiego wniosku. Brak zatem podstaw do formowania hipotezy o jego istnieniu w XIII–XIV wieku.

Pierwsze pewne wzmianki potwierdzające istnienie w Chełmie monasteru pochodzą dopiero z drugiej połowy XV w. W 1478 r. przy okazji donacji stawu *Kostkowstaw* przez Olechnę Skorutę z Mołodiatycz adresata nadania określa się jako: *ecclesia Sanctae Marie Virginis et monasterio alias manastyr wladicze Chelmensi*³⁹. Od tego czasu nazwa ta jest używana stale, np. *ecclesie sancte Marie dicte Manastyr in Chelm, czy ecclesie Ruthenica seu monasterio Chelmensi*⁴⁰. Władcy chełmscy są określanymi w

33 T. Коструба. *Белз і белзька земля від найдавніших часів до 1772 року*. Нью-Йорк; Торонто 1989. С. 55; W. Petehyrycz, *Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury socjotopograficznej w X–XIV wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 43 (1995), nr 1, s. 68. Por. także Л. Чачковський. *Княжий Белз*. Записки НТШ. Т. 154, (1937). С. 31.

34 *Monumenta Ucrainae Historica*, зібрав митрополит А. Шептицький. Ч. II (1624–1648). Рим, 1965. № 135 (27 II 1636 r.). С. 212.

35 Т. Коструба. *Белз*. С. 56.

36 С. Терський. Археологічні матеріали з Белза у фондах Львівського історичного музею з надходжень до 1940-го року. Спроба каталогу. *Белз і белзька земля. Науковий збірник*. С. 24–27.

37 W 1624 r. wspomniany jest w Bełzie: *plac ruskiego monasterku cerkwi Św. Trójcy*. T. Коструба. *Белз*. С. 131–132. M. Wawryk w swej pracy *Нарис розвитку і стану Василянського Чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка*. Рим, 1979. С. 189, odnosi powstanie monasteru Św. Trójcy na okres „przed 1600 r.”

38 Н. Котлинській. *Списокъ церквей и монастырей Холмской Руси (б. Люблинской и Седлецкой губерний), существовавших до уни и во время ея по сохранившимся известиямъ и памятникамъ старины*. Холмъ, 1913. С. 58; Г. Ольховский. *Холмский Кафедральный Рождество-Богородицкий соборъ отъ начала его существованія до введенія уни на соборе въ Бресте (1001–1596)*. Холмъ, 1892. С. 33; М. Ваврик. *Нарис*. С. 191.

39 *АВАК*. 19, nr 18 (23 XI 1478 r.). С. 8.

40 *АВАК*. 19, nr 54 (5 VII 1507 r.). С. 20–21; nr 98 (1532 r.). С. 59–60.

swej oficjalnej tytulaturze także poprzez podkreślenie faktu sprawowania funkcji przełożonych w chełmskim monasterze⁴¹. Cerkiew katedralna była uważana za świątynię monasterską. Sam monaster zarządzany był przez ihumena w pełni zależnego od władzyki.

W monasterze rezydował biskup, często wraz z rodziną. Np. w 1586 r. nałożony został areszt sądowy na syna biskupa-nominata chełmskiego Dionizego Zbirujskiego, Michała, przebywającego w monasterze chełmskim⁴². Monaster chełmski pod koniec XVI w. nie odgrywał większej roli w eparchii. Był w zasadzie traktowany jak prywatny dom władcyków. Za czasów biskupa Zachariasza Iliaszewicza miał miejsce napad na monaster, w trakcie którego wyłamano jego drzwi w czasie, gdy władzyka odprawiał nabożeństwo. Podobnie za biskupa Zbirujskiego napadł na monaster szlachcic Krzysztof Gdeszyński, w wyniku czego wyrządzono tam wiele szkód materialnych⁴³. Ostatecznie, w wyniku sytuacji wynikłej z postanowień soboru brzeskiego, kompleks monastersko-katedralny wraz z przyjęciem unii przez władcyków chełmskich także stał się unicki.

Wiek XV przyniósł zaledwie garść informacji o monasterach w eparchii chełmskiej. Niewątpliwie korzeniami w czasy staroruskie sięga monaster w Horodyszczu (w pobliżu Bełza) p. w. Zaśnięcia Matki Bożej⁴⁴. Na podstawie źródeł pośrednich sądzić można, że w końcu XIV i XV w. monaster horodyski odgrywał stosunkowo dużą rolę, szczególnie w dziedzinie kultury. Przechowywane w nim były co najmniej dwa ogromnej wagi zabytki staroruskiego piśmiennictwa — ewangeliarz zwany *Buczacki*, pochodzący z XII–XIII w. i apostoł zwany *Krystynopolski* (lub *Horodyski*) z połowy XII w.⁴⁵ W ewangeliarzu *Buczackim* zachował się XV-wieczny zapis donacyjny Andruszki Muszatyca dla monasteru w Horodyszczu. W apostołe Krystynopolskim zaś jest niepełny wpis o następującej treści: *О мудрости твоя великая. А писалъ Іевхъмь діякъ оу Городици. оу пекарни. седь на вьслоне при князи Семашку. при наместнице городицькомь Феогносте [...]*. Wpis ten ilustruje moim zdaniem sytuację monasteru z czasów mazowieckich rządów w ziemi bełskiej z przełomu XIV i XV wieku, a pod sformułowaniem „kniaź Siemaszko” kryje się książę Siemowit IV, władca tej ziemi (zmarł w 1426 r.). Zachował się pomiannyk z Horodyszcza, posiadający wpisy od 1484 r.⁴⁶ Zbirowym ktitorem monasteru byli ruscy mieszcianie bełscy, którym prawo wyboru ihumena potwierdził w 1590 r. król Zygmunt III⁴⁷. Jeszcze w latach 20. XVII w. monaster był w posiadaniu prawosławnych, toczących o prawo mianowania tamtejszego ihumena spór z metropolitą Józefem Welaminem Rutskim.

Kolejny monaster łączony jest z miejscowością Sulmice (w okolicach Krasnegosta-wu). Tradycja jego sięga końca XV w. i łączy się z pobliską wsią Huszcza Serbinowa,

41 *АВАК*. 19, nr 108 (8 VII 1538). С. 70–71; nr 151 (20 I 1550). С. 105–107.

42 *АВАК*. 19, nr 396 (10 XI 1586 r.). С. 307.

43 *АВАК*. 19, nr 404 (22 IV 1587). С. 319.

44 Ostrożnie do XIII w. odnosi jego początki M. Wawryk (*Нарис*. С. 192).

45 Я. Запаско. *Пам'ятку*. С. 199–201, 208–210.

46 Opublikował go w wydaniu fonostatycznym J. B. Rudnyckij, *Pomianyk of Horodyshe*, part 1: A. D. 1484 (Winnipeg, 1962) [Readings in Slavic literature, 2].

47 М. Коссака. *Короткіі*. С. 179–180.

gdzie notowany jest w 1488 r. pop Ilia z żoną Anna⁴⁸. Przypuszczać można, że cerkiew w Huszczce Serbinowej była monasterska, gdyż wokół niej powstała wkrótce wieś Manaster (z cerkwią wzmiankowaną w latach 1531–1540). Z kolei miejscowość ta objęta została granicami sąsiednich Sulmic, gdzie jednak nie zapomniano o monastycznej tradycji świątyni⁴⁹. W początkach XIX w. monaster lokalizowano na miejscu sulmickiej plebanii. Sam monaster, jak przypuszczał Mikołaj Stworzyński, archiwista Ordynacji Zamojskiej, autor doskonałego *Opisania historyczno-statystycznego dóbr Ordynacji*, był ośrodkiem malarstwa ikonowego⁵⁰. W świetle zachowanej bazy źródłowej nie jest to jednakże potwierdzone.

Z wieku XV pochodzą drobne wzmianki o kilku innych monasterach. Przy okazji zatwierdzenia funduszu kościoła katolickiego w Małoniżu w 1406 r. niejako na marginesie wspomniany jest *monaster ruski* w sąsiednim Domanizu [*excepto prato, quod spectat ad monasterium ruthinicale sub possessione ipsus*]⁵¹. Był to jednak niewątpliwie obiekt dużo starszej proveniencji. Jego położenie przy trakcie z Bełza do Szczebreszyna na rozległej kępie przy ujściu Wożuczynki do Huczwy sugeruje być może jeszcze staroruskie pochodzenie⁵².

W 1432 r. niejaki Męcina z Żelaznej otrzymuje od książąt mazowieckich, synów-spadkobierców zmarłego Siemowita IV wieś Świtaziów (koło Sokala) z leżącym obok monasterem [*cum monaster iuxta Swithasewo*]⁵³. W innym rejonie eparchii, na gruntach wsi Wysokie przy granicy z Sitańcem nad rzeką Łabuńką (nieдалеко dzisiejszego Zamościa), znajdował się *Ostrow dictum monastyr* w późniejszej tradycji przetrwały jako *siedlisko dawne zakonników*⁵⁴.

Z drugiej płowy XVIII w. pochodzi wzmianka o istnieniu w XV w. monasteru w miejscowości Jarewiszcze (zwanej także Rajewiszcze) między Prypecią a jeziorem Tur. Monaster tamtejszy wraz z cerkwią p. w. Św. Trójcy ufundować miał któryś z książąt Sanguszków dokumentem z 20 lutego 1444 r., uposażając nadaniem ziemskim oraz m. in. prawem łowienia ryb i wyciętu lasów w puszczy lubomelskiej i ratneńskiej⁵⁵. Jednakże w świetle ujawnionych niedawno przekazów archiwalnych dane te muszą ulec weryfikacji. Zachował się bowiem odpis tegoż przywileju (bardzo zniszczony, z połowy XVII w.) z datą o wiek późniejszą (1544 r.). Zapewne dysponujący jakimś odpisem nadania

48 В. Площанский. *Прошлое*. Т. 1. С. 102.

49 A. Gil, *Prawosławna*, s. 169–170; Н. Котлинский. *Список*. С. 28, 40.

50 Uwiarygodniając swe przypuszczenie powoływał się Stworzyński na pozostałości rzekomego warsztatu malarskiego oraz tradycję obecności w Sulmicach cudownego obrazu Matki Boskiej, przechowywanego w tamtejszej w cerkwi, a obwieszzonego licznymi wotami. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskich [dalej — BN, BOZ], sygn. 1815 (*Opisanie historyczno-statystyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834*), k. 123–123v.

51 *ZDM*, wyd. S. Kuraś i i. Sułkowska-Kuraś, cz. 5, Wrocław, 1970, nr 1187, s. 46–47.

52 A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław, 1991, s. 254.

53 *ZDM*, cz. 5, nr 1396, s. 340–342.

54 W. Czarnecki, Rozwój sieci osadniczej ziemi chełmskiej w latach 1451–1510, *Rocznik Chełmski*, 5 (1999), s. 13; BN, BOZ, sygn. 1815, k. 81.

55 ChKGK, sygn. 803, k. 459v.

XVIII-wieczny wizytator błędnie odczytał datę sporządzenia dokumentu, przenosząc zawarte w nim fakty z połowy XVI na połowę XV w. Właściwy akt nadania funduszu monasteru jarewskiego z 20 II 1544 r. został wpisany pierwotnie do ksiąg Konsystorza Chełmskiego w 1566 r. przez ojca *Pachomija ihumena monasteru Rajewskiego*, a w okresie późniejszym przepisany do zachowanej obecnie księgi⁵⁶.

Być może z wiekiem XV należy łączyć także i początki monasteru św. Piotra i Pawła w Kaniem, gdzie powstać miał na uroczysku zwanym *Sirota* lub *Stare dworzysko*⁵⁷. Pierwsze jednak wzmianki dotyczące cerkwi w tej miejscowości pochodzą dopiero z lat 30. XVI w.⁵⁸, tak że jest to mało wiarygodna tradycja. Monaster ten istniał do 1749 r., zamieniony w 1755 r. na cerkiew parafialną przez właścicieli wsi Wyżyckich po ustąpieniu bazylianów⁵⁹.

Następne, XVI stulecie, nie zahamowało niewielkiego co prawda procesu rozwoju sieci monasterów w eparchii chełmskiej. W 1549 r. Chodor, pop z Dobrotworu, otrzymuje od króla Zygmunta Augusta przywilej na administrowanie monasterem Św. Trójcy w sąsiednim Jażwinie [były to dobra: *monasterium ruthenicum, Jażwin nuncupatur, circa oppidum ipsius Dobrothwor in sylva jacentum*]⁶⁰. Monaster musiał więc powstać przed 1549 r. W 1604 r. został unickim, chociaż zatargi z prawosławnymi mieszczanami z Dobrotworu trwały jeszcze w latach 30. XVII w.

Raz tylko wzmiankowany był w księgach grodzkich chełmskich monaster *in Młodzatyce*⁶¹, który utożsamić można z cerkwią we wsi Mołodiatyce, znaną od 1432 r. i istniejącą nieprzerwanie przez wiek XV i XVI⁶². Być może jest to zwykła pomyłka kancelisty, a może też podjęto nieudaną próbę nadania istniejącej cerkwi charakteru monasterskiej.

W roku 1559 w dorohuskich dobrach podkomorzego Jana Orzechowskiego, w miejscu zwanym *Manduthin*, istniała *cerkiew czyli monaster Zaśnięcia Matki Bożej*⁶³. Co istotniejsze, wzmianka ta dotyczy faktu rabunku przez Mikołaja Wołczka wraz ze sługami rzeczy z wyposażenia tej świątyni co sugeruje, że była to dawniejsza fundacja. Monaster ten jest raczej tożsamy ze znanym później monasterem w Kolemczycach, wspominanym w źródłach od 1604 r.⁶⁴

56 ЦДІАУЛ. Ф. 201, оп. 46, спр. 205, к. 78v.

57 A. Mironowicz, Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko-bielskiej, *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX w. Materiały z międzynarodowego seminarium pt. Atlas ruchu zakonnego w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX w. Lublin 25–27 listopada 1993*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin, 1999, s. 352.

58 A. Gil, *Prawosławna*, s. 165.

59 М. Коссака. *Копоткій*. С. 112; *АВАК*. 27, nr 368 (1755 r.). С. 376–377; Н. Котлинский. *Снучок*. С. 59.

60 *АВАК*. 23, nr 74 (1549 r.). С. 60–61; *Акта grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie*, t. 10, wyd. O. Pietruski i X. Liske, Lwów 1884, nr 846 (11 XII 1549 r.), s. 56.

61 APL, Księgi Grodzkie Chełmskie, Zapisy, sygn. 2 (1519–1534), k. 174.

62 A. Gil, *Prawosławna*, s. 150, 165.

63 *АВАК*. 19, nr 168 (21 VIII 1559). С. 114–115.

64 В. Площанский. *Прошлое*. Т. 1. С. 54.

Z XVI w. wiążą się jeszcze monasterium w Sokalu, Busku i Lubomlu. Zagadnienie cerkwi sokalskich na tle bardzo skomplikowanych dziejów miasta, translokowanego w 1547 r., poruszone było w innym miejscu⁶⁵. Tu przypomnieć należy, że cerkiew p. w. św. Mikołaja notowana była w Sokalu od 1472 r.⁶⁶ Przypuszczać można, że wraz z budową cerkwi św. Mikołaja około 1590 r. powstał także i monaster, nie jest to jednak do końca potwierdzone. Istniał on na zapewne w wieku XVII⁶⁷.

W Busku najprawdopodobniej pod koniec XVI w. powstał monaster z cerkwią p. w. Podwyższenia Krzyża Świętego. Wspominany jest w 1603 r. [dobra „za ruskim monasterem”] i 1609 r. [wzmiankowany sam monaster]⁶⁸.

W Lubomlu w początku XVII w. wzmiankowany był monaster św. Eliasza, o którego uposażeniu wyrażono się, że: *ad monasterium sancti Eliae prophetae ritus graeci antiquitus pertinentia in ambitu oppidi Lubomliensis sita*⁶⁹. Monaster ten znajdował się w miejscu zwanym *Manasterszczizna*. Cerkiew św. Eliasza była wzmiankowana w Lubomlu od lat 30. XVI w.

Tradycje monastyczne, bardzo jednak mgliste, łączone były także z miejscowością Otrocz na zachodnich krańcach eparchii⁷⁰. Być może wpływ na powstanie XIX-wiecznej tradycji istnienia w Otrocz monasteru miał fakt pobytu tamże jako wikarego w latach 80. XVIII w. bazylianina o. Barlaama Kalinowicza⁷¹. Jest to jednak problem nie do rozstrzygnięcia w obecnej chwili, dlatego też został on tylko zasygnalizowany.

Odnieść też się trzeba o rozpowszechnionym w historiografii poglądzie, jakoby w istniał monaster prawosławny w Lublinie, i to od 1287 r. lub nawet wcześniej⁷². Opiera się on na błędnej interpretacji *Kroniki halicko-wołyńskiej*, wzmiankującej pod 1287 r. nieudany pobyt księcia mazowieckiego Konrada II w Lublinie. Otóż Konrad miał zatrzymać się pod miastem (do którego nie został wpuszczony): *на горе оу мниховъ*⁷³. Mnisi ci to dominikanie lubelscy, usadowieni na wysokiej skarpie na wschód od właściwego założenia miejskiego. Prawosławny monaster przy cerkwi Przemienienia Pańskiego w Lublinie powstał dopiero w 2. połowie lat 30. XVII w. z inicjatywy metropolity Piotra Mohyły.

Podstawa źródłowa niniejszego katalogu jest momentami bardzo wątpliwa. Wiele w nim śladów i refleksów dawnej tradycji funkcjonowania monasterów, zapisanych w

65 A. Gil, *Prawosławna*, s. 181–182; tenże, *Cerkwie Sokala w XVII–XVIII w. Z dziejów architektury sakralnej diecezji chełmskich Kościoła wschodniego, Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego*, t. 1, *Referaty*, red. K. Mart, Chełm, 2003, s. 116–126.

66 Rejestr poboru ianowego województwa beiskiego z 1472 r., wyd. A. Janeczek i A. Świeżawski, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 39 (1991), nr 1, s. 52.

67 М. Ваврик. *Нарис*. С. 204; І. Крип'якевич. *Середньвіччя*. С. 97.

68 A. Gil, *Prawosławna*, s. 185.

69 *АВАК*. 23, nr 12 (30 III 1607 r.). С. 9.

70 APL, Chełmski Zarząd Duchowny, sygn. 977 (bez paginacji).

71 APL, ChKGK, sygn. 3, k. 312.

72 Pogląd ten, oparty o starsze prace autorów rosyjskich, znajduje sobie posłuch i w nowszej literaturze. Por. np. spis monasterów ruskich, zestawiony przez A. Samojułowa, do wznowionej współcześnie klasycznej już pracy: Макарий (Булгаков). *История Русской Церкви*. Кн. 3, ч. 1. Москва, 1995. С. 649.

73 *ПСРЛ* 2: 909–910.

późniejszym materiale i opracowaniach. Niemniej jednak wydaje się zasadna próba pewnego podsumowania stanu wiedzy o monasterach chełmskiej diecezji prawosławnej do końca XVI wieku, chociaż nie pretenduje ona w żaden sposób do miana ustaleń ostatecznych. Wręcz przeciwnie, mając świadomość hipotetyczności wielu uwag i propozycji, jest to głos w dziele budowy wiedzy o monastycyzmie Kościoła wschodniego i zarazem zaproszenie do naukowej dyskusji na ten temat.

Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin